

УДК 130.2:133:101.9

Валентин М. Вандишев

Особливості європейської духовності і науки доби Реформації

Акцентовано увагу на формуванні в європейській культурі XV–XVI сторіч нового світогляду, який за своєю природою був деїстичним і тим самим сприяв значному звільненню науки від тиску римської церкви. Показано вплив революційного вчення Миколая Коперника на формування вільнодумства, пантеїзму і класичної науки. Акцентовано увагу на основних філософсько-світоглядних ідеях протестантизму і ролі в їх становленні Філіппа Меланхтона. Зазначено внесок визначних українських мислителів цієї доби, спрямований на долучення українців до європейської духовності і формування української етно-релігійної ідентичності. Обґрунтовано, що уявлення про свободу волі, роздуми про долю і напередвизначеність назагал не суперечили християнському світогляду, але через їх послідовний розвиток не сприяли посиленню цілісності християнської церкви.

Ключові слова: духовність, наука, релігія, протестантизм, картина світу, Братські школи, ідентичність

Valentyn N. Vandyshch

Characteristics of European spirituality and science during the Reformation

The formation of the new worldview in European culture of the 15th–16th centuries is highlighted. This worldview was deistic and, therefore, helped to liberate science from the Roman church. The influence of the revolutionary teaching of Nicolaus Copernicus on the formation of freethought, pantheism and classic science is shown. Attention is paid to the main philosophical and worldview ideas of Protestantism and the role of Philip Melancthon in their development. A contribution of the famous Ukrainian thinkers of this age is highlighted. Their contribution intended to include Ukrainians in the European spirituality and to form Ukrainian ethnic and religious identity. It is proved that the concept of the free will, reflections on the fate and predetermination did not contradict with the Christian worldview in general, but because of their consistent development did not contribute to the integrity of the Christian church.

Keywords: spirituality, science, religion, Protestantism, worldview, Brothers' schools, identity

Розвиток європейської духовності і науки в XV–XVI ст. був тісно пов'язаний з розвитком освіти. Оскільки ж українська молодь прагнула знань, то здобути їх вона могла в провідних університетських містах Польщі, Німеччини, Італії чи Франції. Звідси і той вагомий внесок українських мислителів і вчених у європейську науку і культуру, який є загальноновизнаним. Мета ж нашої розвідки – показати деякі аспекти цього

взаємозв'язку і особливості розвитку української духовної культури і освіти в європейському контексті зазначеного часу.

Аргументованою і усталеною є думка про те, що нове мислення і нова механістична картина світу беруть початок від революційної праці Миколая Коперника (1473–1543). На формування його особистості як вченого і мислителя, безперечно, вплинуло навчання в Ягеллонському університеті (1491–1495), а також подальше навчання в італійських університетах. Серед учителів Коперника був і визначний українсько-польський мислитель Юрій Дрогобич, який у 1487–1494 рр. викладав у Ягеллонському університеті астрологію і медицину.

Безперечно, низка обставин студентського життя Коперника сприяла його формуванню як науковця і мислителя. На це звертають увагу Ярема Васютинський [1, с. 45, с. 68], Герман Кестен [2, с. 403, с. 408] та інші дослідники [3–6]. Математика і астрономія, як засвідчило життя Коперника, виявилися для нього «спорідненою працею», тим, до чого він був призначений. Але, як свідчить життєва історія Коперника, – це було і сферою його душевного спочинку, відходу від обов'язків повсякденного життя вармінського каноніка у Фромборзі.

Утім для користування інструментами астрологічного прогнозування одних тільки нормативних знань недостатньо, про що Йоганн Кеплер писав: «Якщо астролог робить передбачення лише по небу і не бере до уваги настрою, душі, розуму, сил і статури людини, з якою має справу, він стоїть на хибному шляху і хоча б передбачення здійснилось, це просто щаслива випадковість» [7, с. 10]. Астрологія – це не стільки наука, скільки мистецтво. Тому навіть довершені посібники не завжди допоможуть, а тут ще й ефемериди (таблиці з координатами планет на кожен момент часу), якими користувались у часи Коперника астрологи, були недосконалыми. Можливо, що вся математико-астрономічна робота Коперника і була присвячена справі полегшення праці астрологів. У своєму зверненні він пише: «Ти знайдеш, старанний читачу, в цій недавно закінченій і виданій праці рухи зірок і планет. До того ж ти маєш корисні таблиці, по яких ти можеш зручним чином обчислювати їх на будь-який час» [8, с. 40]. Утім і в Присвяті папі Павлу III, визначаючи свої ідеї як «думки філософа», Коперник писав про те, що не слід уже «...далі зволікати обнародуванням моєї праці для загальної користі математиків» [8, с. 41]. Традиційно математиками тоді називали астро-

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

логів, для яких математичні розрахунки при складанні гороскопу були невід'ємною частиною дослідження. Відтак, більш зрозумілими стануть і його категоричні слова з того ж звернення: «Та не ввійде сюди ніхто, хто не знає математики».

Про обставини, які супроводжували перше видання праці Коперника, існує великий масив літератури. Важливими учасниками цієї справи стали Філіпп Меланхтон і його найближчий і любий учень Єржі Ретик, чие ім'я часто зустрічається в розвідках, присвячених обставинам оприлюднення головної праці Миколая Коперника. Достовірно відомо, що свого учня Ретика до вармінського каноніка Коперника послав Ф. Меланхтон у квітні 1539 р. Цікаво, що Коперник, який вивчав астрологію, так і не залишив по собі гороскопа, складеного власноруч. Тому друга частина місії Ретика була місією професійного астролога. Л.А. Біркенмайер зауважив [5, с. 406-408], що гороскоп Коперника, найімовірніше, міг бути складений близько 1540 р., саме тоді, коли його відвідав Єржі Ретик. «Мужі школи Віттенбергської не тільки були зацікавлені дізнатися ближче щось про розголошену вже «нову астрономію», але прагнули досягнути її глибше, а саме стверджувати з гороскопу її творця, яку довговічність можна для тієї доктрини передбачити, чого вона в цілому варта, а в результаті подивитися, чи не може тема народження бути «безперечним критерієм», або її власник є всього-навсього «homo stupidus», «ignorans» або «maniacus»?» [5, с. 408]. Отже, судячи з усього, місія Ретика виявилася вдалою. В ефективності вчення, в здоровому глузді і математичних здібностях Миколая Коперника на підставі тлумачення карти народження вченого переконався і Ретик особисто, і ті, хто його посилали. Тому було ухвалено працю про обертання небесних сфер надрукувати.

У подальшому доля праці Коперника була складною. По-перше, «De revolutionibus orbium coelestium» був надрукований повністю лише кілька разів. Перше видання – Нюрнберг (1543), друге – Базель (1566), третє – Амстердам (1617), четверте – Варшава (1854), п'яте – Торунь (1873) [6, с. 21]. Після відкриття Коперника практично нічого не змінилося у викладанні і застосуванні наук математико-астрологічних в Ягеллонському університеті. Як свідчить Хенрик Барич, краківські математики продовжували традиції минулого [4, с. 392]. Особливо цінували астролога-магістра Петра з Пробошовіца і обивателі, і король Зигмунт Август, високоосвічений але і дуже марновірний. Пізніше професор Валентин

Фонтанус – шестикратний ректор університету, у 1578–1580 роках за допомогою астролябії пояснював теорію Коперника [3, с. 74].

Але прихильне ставлення до вчення Коперника зазнало радикальних змін на початку XVII сторіччя, оскільки низка мислителів, спираючись на вчення Коперника, зробили неналежні для римської церкви висновки. Джордано Бруно писав про множинність світів і про те, що Земля з її мешканцями знаходиться в «темному кутку Всесвіту». Звідси у когось могло виникнути бажання більше дізнатися про інші світи, які до того ж, можливо, і населені. Тоді виходить, що Земля не є чимось унікальним. А тоді і Бог, якщо створив земного Адама, то, очевидно, в інших світах також міг створювати інших «Адамів». З'являвся простір для безбожних фантазій. Земля переставала бути особливим місцем Всесвіту, уготованим Богом для перебування його творіння – людей. А втім, тоді і планети і зірки, виявляється, Бог не створював «для знаменій и времен». Було над чим замислитися. Брата Джордано спалили, але проблема для римської церкви залишилась.

Важливим пунктом протистояння виявилась тема свободи волі, яку активно розробляли протестантські теологи, знову ж таки апелюючи до астрології. Вони стверджували, що ми не підлягаємо фатальному впливу зірок, бо в глибині людської душі є щось божественне, що стоїть вище кругообігу небесних тіл. Бог створив людину вільною, здатною подолати поганий вплив зірок. Але для тих, хто знає наперед, що принесе майбутнє, це зробити легше. І тут людина опиняється в чомусь рівною Богу, чого римська церква, звичайно, також не могла прийняти.

Філіпп Меланхтон – видатний німецький мислитель, сподвижник Мартіна Лютера і один з натхненників Реформації написав найкращі для свого часу підручники з філософії, граматики, діалектики, риторики, психології, фізики, історії, логіки, грецької мови й етики, якими ще довго після нього користувались у Німеччині. Будучи великим знавцем грецької мови¹ і богослов'я, Меланхтон з групою однодумців зробив переклад Біблії німецькою мовою. До видання (1534) долучились: Матеус Ауругаллус – професор давньоєврейської мови, професор Каспар Круцигер – фахівець з халдейських парафраз Старого Заповіту та Йоганн

¹ Зазначимо, що підручник з грецької мови, написаний Меланхтоном у 1518 р., за 100 років витримав 44 видання.

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

Бухенгаген – знавець латинської Вульгати. Ілюстрації до Біблії зробив видатний художник Лукас Кранах Старший.

Якщо подивитись з історичної ретроспективи, то загальна картина духовного життя XVI сторіччя вражає. У цей час друкована книга стає доступною читачеві, європейські університети активно функціонують, сотнями поширюються астрологічні, алхімічні та інші праці окультного характеру [9, с. 372]. Сьогодні такий масив окультної літератури вражає, але таке тоді було духовне життя і йому відповідала наука того часу.

Як богослов Меланхтон розмірковував над проблемою первородного гріха. Він уважав, що всі люди породжені природним шляхом, тому зачаті і породжені в гріху, а звідси всі люди сповнені злими прагненнями і нахилами від утроби матері і не можуть мати правдивої віри в Бога. Щоб перебороти вічний гнів Бога, треба знову народитися через Хрещення і від Духа Святого. У філософсько-теологічних шуканнях Філіппа Меланхтона важливе місце займали проблеми свободи волі, напередвизначеності і причини гріха.

Згідно з Меланхтоном, життя – це вібрація, яка слідує від Бога, але яка згасає в інертній масі Землі. Відтак, найпрекрасніша задача для людини, душа якої вдягнена в тіло, – піднятися з безодні матеріального буття до пізнання першоджерела життя, до Бога. Саме астрологія кидає світло на все наше пізнання Божого промислу. Той, хто ґрунтовно вивчив її, може уловити окремі акорди небесної музики, зможе уловити зв'язок земних явищ з небесними впливами.

19 стаття Аугсбургського віросповідання «Про причину гріха» органічно продовжує міркування про свободу волі. Причину гріха Меланхтон убачає в спотвореній волі гріха у всіх зловмисних людях і боговідступниках, що також є волею диявола. Як тільки Бог полишає своєї підтримки, так відразу воля відвертається від Бога до зла [10, с. 11]. Чи треба впадати у відчай з приводу наявного зла? Ні, адже Бог усемогутній створив і все ще зберігає природу. Це важливо! Не від спокус диявола, не від хитрості і насильства лукавого залежать хід земного життя і доля людини. Вони залежать від руху зірок, від семи небес, від Царства Небесного і навіть сам сатана не в силах зупинити величезне колесо життя, якому надав руху Господь. Утім зберегти стійкість і гідність духу так само важко в нещасті, як і у щасті. Але для тих, хто знає наперед, що принесе майбутнє, – це легше, стверджував Філіпп Меланхтон.

Той період розвитку нашого духовного і культурного життя цілком вписувався в європейське і пов'язаний значною мірою з виникненням Братських шкіл. Організатори і натхненники цих шкіл прагнули організувати захист і збереження національно-релігійної ідентичності українців. Серед визначних діячів цієї доби можна назвати Кирила Транквіліона-Ставровецького, Касіяна Саковича та інших. Значною уявляється фігура Лаврентія Зизанія, який написав перший друкований буквар (Вільно, 1596) і Катехізис, підданий жорсткій критиці за включені до нього докладні відомості «про крузі небесні, і про планети, і про зодії, і про затемнення Сонця, про грім і блискавку, і про комети й інші зірки». Саме цим мислителем і суспільним діячем України, а також їхнім найближчим сподвижником ми зобов'язані тим, що у нас з'явилися перші навчальні заклади – Братські школи. Самі Братства були формою об'єднання міського населення, активні організатори яких мали на меті захистити мову, культуру і духовні цінності українського народу від інородного впливу. Братства активно поширювали патріотичну літературу, праці греко-візантійських письменників і філософів. Значний внесок у розвиток освіти і культури народу зробили Львівська, Київська і Луцька братські школи. У цих школах здібні діти і підлітки могли отримувати світську і духовну освіту, а старі священники й убогі люди могли знайти притулок на схилі життя. Як центри національної культури, як центри поширення православного християнства, братські школи відіграли важливу роль у нашій історії.

Кирило Транквіліон-Ставровецький – один з визначних українських мислителів, активний учасник створення Братських шкіл у кінці XVI – першій третині XVII ст. Він відомий перш за все популярними свого часу працями «Зерцало богослов'я» і «Євангеліє учительне». У першому він показував історію і сутність творіння. Бог в основу світу поклав чотири елементи: вогонь, повітря, воду і землю. Від вогню створено Сонце, Місяць, зірки і весь видимий світ. Від повітря Бог створив ди-хання всім живим тваринам, від води – два роди морські: рибу і птицю, від землі – тварин, дерева плодови і насіння різне. Кирило Транквіліон показував, що стихії взаємопроникні, передають якості одна другій, але і протистоять, як вода і вогонь.

Він стверджував, що людина створена Богом і називається малим світом. У людині присутні всі чотири стихії: плоть від землі, кров від

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

води, подих від повітря, тепло від вогню. Душа ж, невидима, розумна, не смертельна і подумом Божим в тіло вкладена. Відповідно своїм уявленням про природу людини мислитель пояснював і природу чуттєвого пізнання: смак як земля – грубий і людина відчуває його, коли вживає солодке або гірке. Нюх подібний воді; слух – повітрю, але тонший; зір має природу вогню. За допомогою п'яти органів відчуття людина досягає всі речі.

Але є ще й невидимі сутності, які відчуттями не сприймаються: душа, ангели, премудрість тощо, тобто розумні істоти, які лише розум досягає своєю розумною і споглядальною силою. Саме це філософія і богослов'я називають метафізикою. Людина насолоду отримує двояку. Одну – від світу душевного, невидимого. Душа створює її з наук, якщо любити премудрість, або від бачення розумного, якщо насолоджується красою небесною і баченням багатьох таємниць Божих. Інша насолода – тілесна, від їжі, від жіночої краси, від каменів дорогоцінних, золота і срібла, від пісень і музики, від запахів різного зілля. Утім, писав К. Транквілліон, одні насолоди є справжніми, інші – хибними. Ті, які можна довести відчуттями – справжні.

Мислитель розглядав людину як малий світ, який по суті несе в собі всі начала великого світу. Звідси і пізнання світу є пізнанням людини, і навпаки. На переконання ортодоксальних священників, грішив Транквілліон практичним застосуванням відомих знань світу, які несли в собі книги ворожбитські: Громники, Колядники, Зелейніки, Лунники і Астрології. Значною мірою і світогляд його був відповідний духу тих книг, але цього, автентичного, Кирила Транквілліона від нас цілеспрямовано приховували століттями.

Одним з перших послідовних борців за розвиток освіти в Україні став Василь (Костянтин) Костянтинович Острозький – князь, український магнат і воєвода Київський. Він активно протидіяв політиці колонізації українського народу, вважаючи, що для успішного протистояння національному і релігійному гнобленню народу слід широко поширювати просвіту та національну культуру. У 1593 р. князь писав: «Ні від іншого чого примножилось між людьми лінивство і відступ від віри, як найбільше від того, що немає вчителів... немає наук» [11, с. 70]. Тому треба було створювати школи, у яких можна було б навчати священників. Латиняни тоді такі школи вже створили під керівництвом єзуїтів. Православні ж

не могли отримати такої освіти, не знали тих тонкощів схоластики, у яких так добре вправлялися їх супротивники, а відтак православні або були неграмотні, або мусили йти в школи до латинян.

З метою подолання відсутності навчальних закладів для православних, Василь Острозький заснував початкову школу в Турові (1572), у Володимирі-Волинському (1577), а в кінці 1570-х років заснував школи в Острозі і Луцьку. Найзначнішою стала школа в Острозі, яку він прагнув перетворити на академію. Саме ця школа і стала першою в Україні греко-слов'янською школою для викладання «вільних наук» – тривіуму (граматика, риторика, діалектика) і квадріуму (арифметика, геометрія, музика, астрономія). У братських школах викладали слов'янську і грецьку мови, які не визнавали в католицькому світі, а також латинську і польську мови.

Особливу роль у розвитку освіти, культури і науки в Україні займає Київське Богоявленське товариство, засновниками якого були Захарій Копистенський, Тарас Земка та Єзекіїль Курцевич. У це товариство записалось багато випускників західних університетів, які прагнули підняти рівень вітчизняної освіти до європейського. Козацтво і гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний відстоювали в братствах дух православ'я. Знаковою є і фігура Касіяна Саковича, який, отримавши фундаментальну академічну освіту, прийняв чернечий постриг, вступив викладачем в Київську братську школу, а незабаром став її ректором. Касіян Сакович глибоко цікавився філософським ученням Аристотеля, проблемою природи і душі людини. Одна з його праць – «Трактат про душу взагалі...». Душу він розглядає як форму, яка дає буття природному тілу: «Душа дається Богом людського тілу тоді, коли воно сформується і стане придатним для прийняття цієї найшляхетнішої форми» [12, с. 247].

Важливою для Касіяна Саковича уявляється проблема сотворіння і місцеперебування душі в тілі, оскільки існують різні погляди з цього питання. Згідно з узгодженою думкою святих отців, уся душа перебуває в усьому тілі, і вся в кожній його частині. Платон, навпаки, стверджував, що душа як владика і королева повинна мати своє місцеперебування у найважливішій і шляхетній частині людського тіла – у голові. Аристотель і деякі інші мислителі впевнені, що душа перебуває в серці, оскільки саме з серцем пов'язується початок життя і його кінець – смерть. А втім,

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

здійснивши ряд логіко-термінологічних процедур, Касіян Сакович зробив висновок, який узгоджувався з ідеєю Григорія Нисського і іншими, «...що душа є вся у всьому тілі і в кожній частині тіла вся» [12, с. 249]. Душу ж Сакович розглядає в триєдності: рухова, емоційна і розумна. У той же час, задавшись запитанням про безсмертя душі, він обмежився суто реєстраторним викладом різних точок зору стоїків, піфагорійців, епікурейців та Аверроеса.

На особливу уваги заслуговує діяльність митрополита Київського Петра Могили на богословському і світському поприщах, який ясно побачив не вирішені до того часу проблеми православної церкви в Києві: недостатність духовної освіти, ушкодження церковних обрядів і звичаїв, відсутність точного і повного викладу віровчення. Священики і дяки були суцільно неписьменні, мов не знали. Відтак, уніати і католики легко користалися зазначеними недоліками для нападок на православ'я. Значна частина попів навіть питань задавати не вміли, але пиячили і вели в масі своїй недостойний чину спосіб життя. Тому Петро Могила, усвідомлюючи реальну ситуацію в православній церкві, дав ряд книг з точним викладом віровчення, подбав про зовнішній благоустрій церкви а також з метою охорони чистоти православ'я прагнув до більш тісних зв'язків з Константинополем і Москвою.

Прагнучи розвивати вітчизняну освіту на європейському рівні, Петро Могила в 1631 р. заснував Києво-Печерське училище, у якому намагались викладання проводити на кшталт програми західних академій. Ще раніше за свій кошт він відправив учитися за кордон групу вправних у грамоті ченців, сподіваючись в їх особі отримати гідних учителів юнацтва. Очевидно, що до кінця 1632 р. вже відбулось об'єднання Києво-Печерського (Лаврського) і Братського училищ у Києво-Братське Богоявленське училище. У 1633 р. воно було перетворено на Києво-Братський Колегіум, який власне і став першим вищим навчальним закладом на Русі.

Отже, звертаючись до обставин формування релігійного світогляду, який ліг в основу протестантського вчення, можна стверджувати, що дійстичне вчення Миколая Коперника цілком відповідало духові звільнення значної частини віруючих-християн від духовної влади Ватикану. Уявлення про свободу волі, визнання тісного зв'язку того, що «вгорі» і того, що «внизу», роздуми про долю і визначеність в

цілому не суперечили християнському світогляду, хоча будучи розвиненими послідовно, безперечно, не сприяли посиленню цілісності християнської церкви. Стосовно ж особливостей духовно-релігійної ситуації в Україні XV–XVI сторіч можна стверджувати, що велику роль тут відіграли Братські школи, організатори і натхненники яких прагнули організувати захист і збереження національно-релігійної ідентичності українців.

1. Wasiutyński J. Kopernik twórca nowego nieba / Jeremi Wasiutyński. — Warszawa : Wydawnictwo J. Przeworskiego, 1938. — 666 s.
2. Kesten H. Kopernik i jego czasy / Herman Kesten. — Warszawa : Państwowy instytut wydawniczy, 1961. — 552 s.
3. Adamczewski J. Mikołaj Kopernik i jego epoka / Jan Adamczewski. — Warszawa : Wydawnictwo Interpress, 1972. — 152 s.
4. Barycz H. Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu / Henryk Barycz. — Kraków : Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego. Skład główny w ekspedycji wydawnictw Polskiej Akademji umiejętności, 1935. — 762 s.
5. Birkenmajer L. A. Mikołaj Kopernik. Część pierwsza. Studya nad pracami Kopernika oraz materiały biograficzne / Birkenmajer Ludwik Antoni. — W Krakowie : Skład główny w księgarni spółki wydawniczej Polskiej, MCM. — XIII + 711 s.
6. Sierotowich T. Mikołaj Kopernik / Tadeusz Sierotowich. — Kraków : Wydawnictwo WAM, 2001. — 78 s.
7. Клейн Г. Астрономические вечера / Г. Клейн. — СПб., 1895. — 300 с.
8. Коперник Миколай. Об обращениях небесных сфер // Польские мыслители эпохи Возрождения. — М. : Издательство Академии Наук СССР, 1960. — 217 с.
9. Астрология // Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона. — Т. 3. — С. 368–373.
10. Аугсбурзьке віросповідання / пер. з нім. В'ячеслава Горпинчука. — Лютеранська спадщина, 1995. — 31 с.
11. Петр Могила – митрополит Киевский. Сочинение С.Р. — М. : Университетская типография, 1877. — 161 с.
12. Сакович К. Арістотелівські проблеми. Трактат про душу / Касіян Сакович // Україна: Філософський спадок століть. Хроніка 2000.— К., 2000. — Т. 1. — С. 249–251.